

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДЕФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ

А. І. Сухоруков

УДК 330. 33. 012

*Est modus in rebus (усього є межа)
Горацій*

Теорію циклів формували відомі вчені з різних областей науки: Е. Маундер, А. Вернер, М. Міланкович, В. Вернадський, А. Тойнбі, Л. Гумільов, П. Сорокін, М. Кондратьєв, Й. Шумпетер, О. Богданов, М. Туган-Барановський, Дж. М. Кейнс, Х. Ф. Мінські, які досліджували різні види циклів (сонячні, геологічні, кліматичні, історичні, соціологічні, біологічні, технологічні, економічні). Крім висновків про складний взаємовплив різнорідних циклів, вчені говорили про нерівномірність розвитку циклів у часі і неможливість точного прогнозування циклічних коливань.

Окремі фахівці [1] трактують теорію циклів як циклічно-генетичну і вважають, що ця теорія створює можливість передбачати циклічні зміни на основі законів успадкування. Зауважимо, що генетика не визнає успадкування ознак попередніх життєвих циклів. Отже, теорія циклів вивчає не генетичні, а причинно-наслідкові зв'язки циклу, що і дає змогу робити певні припущення щодо тривалості фаз наступного циклу (у т.ч. кризової фази), завчасно підготуватися до майбутніх випробувань через створення резервів, запасів і маневрування ресурсами.

У глобальній економіці глобальний характер мають і кризи, які викликають багато факторів – від стихійних лих та воєнних дій до конкурентних ризиків на внутрішньому ринку. Це ускладнює прогнозування перебігу економічних циклів, змушує постійно переосмислювати причини і результати циклічних коливань з метою отримання орієнтирів для формування соціально-економічних стратегій і стратегій економічної безпеки. Так, у дискусіях щодо виходу України

з кризи, не враховується існування комбінації і синхронізації криз: кризи довгострокового циклу, що є наслідком технологічного відставання; кризи середньострокового циклу, що є наслідком фізичного зношення основного капіталу; кризи короткострокового циклу або фінансової кризи. Подолання цієї складної комбінації криз, посилені зовнішніми впливами, потребує забезпечення спадкоємності програм різних політичних сил, що приходять до влади.

Свого часу автор цієї статті сформулював поняття «недосконалі економічні цикли» і описав феномен «трансферу економічних криз» [2], що є засобом антикризової політики розвинутих країн стосовно залежних від них країн [3]. Доведено, що екзогенні впливи не вичерпують причини деформації економічних циклів, ендогенні причини є не менш важливими і мають враховуватися у стратегіях забезпечення економічної безпеки будь-якої держави. Від внутрішніх криз не застрахована жодна країна, що засвідчила криза 2008 року. Значну роль у деформації циклів відіграє взаємодія циклів різної тривалості, масштабу і сфер прояву, динамічні зв'язки в економічних системах [4], позитивні і негативні синергетичні ефекти [5].

Нині накопичилося багато підтверджень деформації економічних циклів внаслідок глобалізації і регіоналізації світової економіки; відкритості національних господарств; комбінації і синхронізації економічних циклів у часі та просторі; вичерпання природних ресурсів; ускладнення міжнародних економічних

Сухоруков Аркадій Ісмаїлович – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу Національного інституту проблем міжнародної безпеки

і фінансових зв'язків; інтенсифікації науково-технічного прогресу; застосування нових методів антикризової політики з метою гальмування або уникнення кризових ситуацій.

Мета статті – на основі узагальнення теоретичних досліджень і практичного досвіду систематизувати погляди на причини деформації економічних циклів, визначити можливості врахування особливостей сучасних економічних циклів у прогнозуванні економічного розвитку та у системі забезпечення економічної безпеки України.

Теорія економічних циклів у ХХ ст. суттєво доповнена концепцією великих циклів кон'юнктури [6], моделями циклічної динаміки [7], моделями взаємозв'язку економічного і технологічного розвитку [8]. Зазначені концепції полегшують розуміння теоретичних передумов деформації економічних циклів, створюють системне уявлення про природні, соціально-економічні, технологічні й інституційні зміни, які разом із суб'єктивними впливами на економіку знижують ступінь прогнозованості економічних циклів.

Фактичні траєкторії циклічних коливань не є ідеальними синусоїдами або S-подібними кривими [9] з однаковою амплітудою коливань і тривалістю періодів. Вплив тих чи інших факторів на виникнення економічних криз і підйомів суттєво залежить від політичного становища країни у світі та стійкості національної економіки.

Фактори, що призводять до деформації економічних циклів, можна звести до трьох груп:

- міжнародне поширення криз через загальноекономічні зв'язки, торговельні, фінансові та інформаційні канали, навмисний трансфер криз в інші країни в рамках державної антикризової політики;
- нездатність національної економіки протистояти кризам внаслідок нестійкості економіки, вичерпання природно-ресурсного потенціалу, (насамперед невідновлюваних ресурсів – мінеральної сировини і палива), невідповідності структури економіки і методів господарювання умовам функціонування світових ринків товарів, послуг, капіталів;
- інноваційні фактори, які не можна віднести до суто екзогенних або ендогенних, оскільки

вони діють у глобальному конкурентному просторі і породжують технологічний прорив або технологічне відставання країн.

Феномен міжнародного поширення криз описаний у багатьох публікаціях, у т.ч. у публікаціях автора [10]. В окремих працях цей феномен отримав назву «міжнародне інфікування» [11]. Швидке поширення характерне насамперед для фінансових криз, хоча, як правило, фінансова криза є «буревісником» кризи економічної. Класичним прикладом міжнародного розповсюдження криз є ланцюгова криза 1990-х рр., яка мала три регіональні хвилі: криза механізму обмінних курсів в Європі 1992 – 1993 рр., латиноамериканська криза 1994 – 1995 рр., азіатська криза 1997 – 1998 рр. До їх поширення на інші країни призвело міжнародне розповсюдження коливань економічних показників, валютних курсів і котирувань цінних паперів, перерозподіл потоків капіталів.

Можна виокремити два типи міжнародного інфікування. Перший пояснюється наявністю зв'язків між реальним і фінансовим секторами різних країн. Такий тип, як вважають експерти, є «інфекцією, заснованою на фундаментальних макроекономічних характеристиках» (*fundamental-based contagion*). Другий викликається фінансовою панікою, втратою довіри і відповідною поведінкою учасників фінансового ринку. Тут інформація про кризу, що сталася навіть у віддаленому регіоні, збільшує вірогідність внутрішньої кризи.

Виокремлюються й канали міжнародного поширення криз: *загальні геоекономічні зміни, торговельний, фінансовий, інформаційний канали*. Загальні геоекономічні зміни викликають зрушення, насамперед у розвинутих країнах, що призводить до кардинальних змін на міжнародних ринках товарів, капіталів і, врешті-решт, закінчуються світовою кризою. Міжнародне розповсюдження криз за торговельним каналом полягає у тому, що внаслідок кризи у великого торгового партнера на його внутрішньому ринку відбувається падіння цін на активи, вплив капіталу, оскільки інвестори прогнозують зниження експорту і погіршення платіжного балансу. Падіння курсу валюти торгового партнера змушує девальвувати й національну валюту, щоб уникнути втрати конкурентоспроможності експорту, що загрожує знеціненням національної валюти. Крім

того, учасники ринку, прогнозуючи конкурентну девальвацію, починають позбавлятися від цінних паперів країн, пов'язаних між собою торгівлею, скорочувати їх кредитування, що прискорює настання кризи. Міжнародне розповсюдження криз за фінансовим каналом полягає у тому, що для зниження ризику за міжнародним портфелем інвестор продає активи, які корелюють з активами кризової країни. Якщо інвестори раніше здійснили регіональну диверсифікацію вкладень серед країн, які між собою щільно пов'язані, вони виводитимуть інвестиції з усього регіону. Отже, щільні зв'язки з країною, яка є головним регіональним кредитором, під час кризи загрожують підвищеною фінансовою нестабільністю. Міжнародне поширення криз за інформаційним каналом полягає у розповсюдженні сигналів про кризу в одних країнах і можливість інфікування інших. Інформаційний ефект тим більший, чим вищий у країні короткостроковий зовнішній борг, нижчий рівень міжнародних резервів, слабкіша фінансова система. Наприклад, орієнтація на оцінку агентств, що є монополістами на ринку рейтингових послуг, призводить до неправильної оцінки ризиків і неадекватного реагування на них.

На окрему увагу заслуговує феномен *трансферу економічної кризи (кризової ситуації, кризового фактора)*. Трансфер економічних криз – це свідомі дії однієї країни щодо іншої (як правило, менш розвинутої), що загрожують остан-

ній раптовими глибокими кризами різних видів; спадом конкурентоспроможності економіки; погіршенням підприємницького та інвестиційного клімату; деградацією соціальної й екологічної ситуації.

Для України, економіка якої є надмірно відкритою і вразливою, важливо розуміти загрози, пов'язані з трансфером криз як засобом антикризової політики економічно розвинутих країн. Інакше неможливо зробити коректну оцінку умов включення України у глобальні економічні процеси і реалізації конкурентних переваг України в нерівних умовах господарювання і глобальних змін.

Для трансферу криз використовують наступні механізми: тиск через міжнародні фінансові організації; експорт застарілих продуктів і технологій; недобросовісну поведінку іноземних інвесторів; викачування природних ресурсів і незахищених інтелектуальних продуктів; дискримінацію в зовнішній торгівлі товарами і послугами. Тиск іноземних ТНК на економіку транзитивних країн полягає у: монополізації їх стратегічних галузей; набутті контролю над підприємствами-конкурентами; згортанні виробництва з метою переведення його за кордон; придбанні підприємства суто заради «ноу-хау»; купівлі підприємства для його перепродажу; нав'язуванні підприємствам залежної спеціалізації в рамках ТНК; скиданні застарілих і екологічно небезпечних технологій.

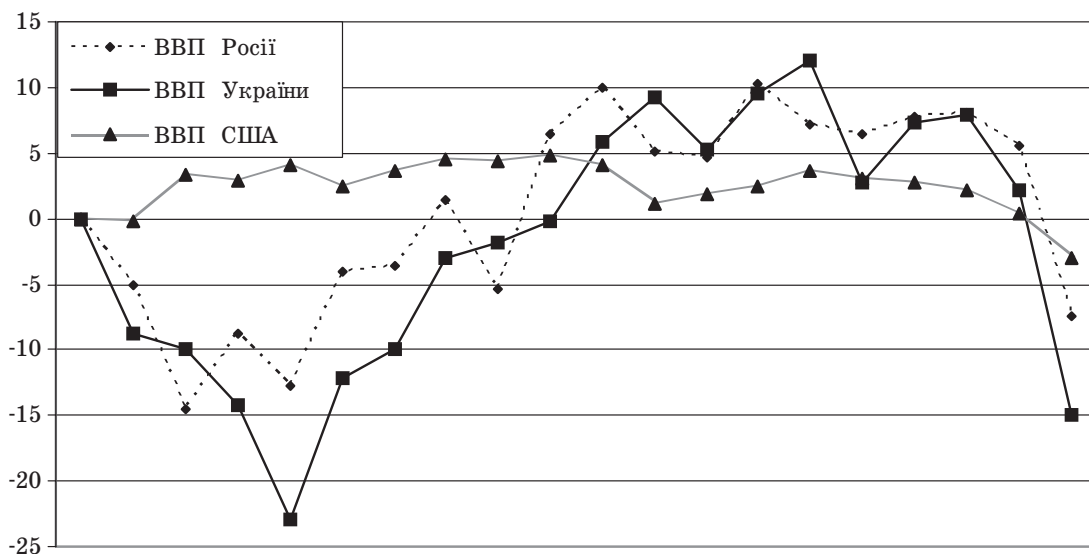


Рис 1. Динаміка темпів зростання ВВП (прогноз Світового банку)

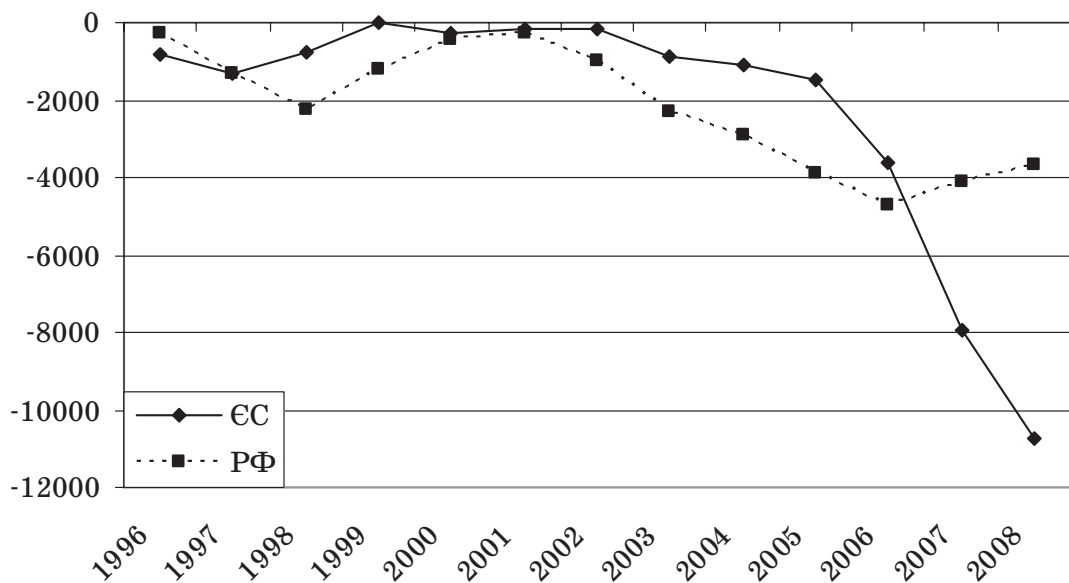


Рис. 2. Динаміка сальдо торгівлі України товарами з ЄС та РФ, млн. дол. США

Зміцнення позицій розвинутих країн відбувається за рахунок нівелювання кризової стадії циклів, трансферу кризових факторів в інші країни, зосередження на випуску найдохіднішої наукомісткої продукції.

На рис. 1 наведено фактичну картину циклів у США, РФ й Україні у вигляді динаміки темпів приросту ВВП, що підтверджує ускладнення траєкторії економічних циклів та їх істотну відмінність залежно від рівня економічного розвитку та антикризового потенціалу країн.

У розвинутих країнах рівень антикризової політики значно вищий, це дає їм можливість гальмувати настання кризових ситуацій, згладжувати кризові стадії циклів, принаймні утримуватися в режимі рецесії. Під рецесією розуміється, падіння реального ВВП протягом двох кварталів, на відміну від депресії, яка передбачає падіння ВВП більш ніж на 10%, або понад 3 роки [12].

Натомість у менш розвинутих країнах кризи стають невинувато глибокими і тривалими. Отже, виникають так звані «недосконалі цикли», траєкторія яких деформована внаслідок трансферу кризової стадії циклів з розвинутих країн у економічно залежні від них. За цих умов важливим є усвідомлення національних економічних інтересів і адекватне реагування на загрози, що викликає трансфер криз з боку інших країн.

Основними загрозами економічному розвитку України, які значною мірою є наслідком екзогенних впливів, є зростання негативного сальдо зовнішньої торгівлі і погіршення місця України на ринку капіталів. Україна має від'ємне сальдо у торгівлі товарами з провідними партнерами – РФ і ЄС (рис. 2). Зокрема, країни ЄС намагаються надолжити втрати на інших ринках через збільшення експорту в Україну. Розширення ЄС можна сприймати як своєрідну модель нейтралізації кризових проявів в економіці провідних країн ЄС. За рахунок приєднання нових країн, в яких рівень розвитку набагато нижчий, створюється гарантований «внутрішній» ринок збуту застарілої продукції та технологій провідних країн ЄС, що дає змогу їм накопичити додаткові кошти для подолання кризових явищ і стрибка у майбутнє.

Позиції України на ринку капіталу в умовах фінансово-економічної кризи погіршилися. Загалом обсяг міжнародного інвестування (рис. 3) лише за 2008 р. зрівнявся з 1996 – 1997 роками. При цьому у країни, що розвиваються, і транзитивні країни спрямовано значно менше інвестицій, ніж у розвинуті країни (табл. 1).

Приплив іноземних інвестицій в Україну через кризу скоротився (рис. 4). Вплив кризи відбився на настроях портфельних інвесторів – нерезидентів: у 2008 р. стався відтік їх інвестицій у розмірі 1,4 млрд. дол. США, з початку 2009 р. виведено ще 0,9 млрд. дол. США. З початку

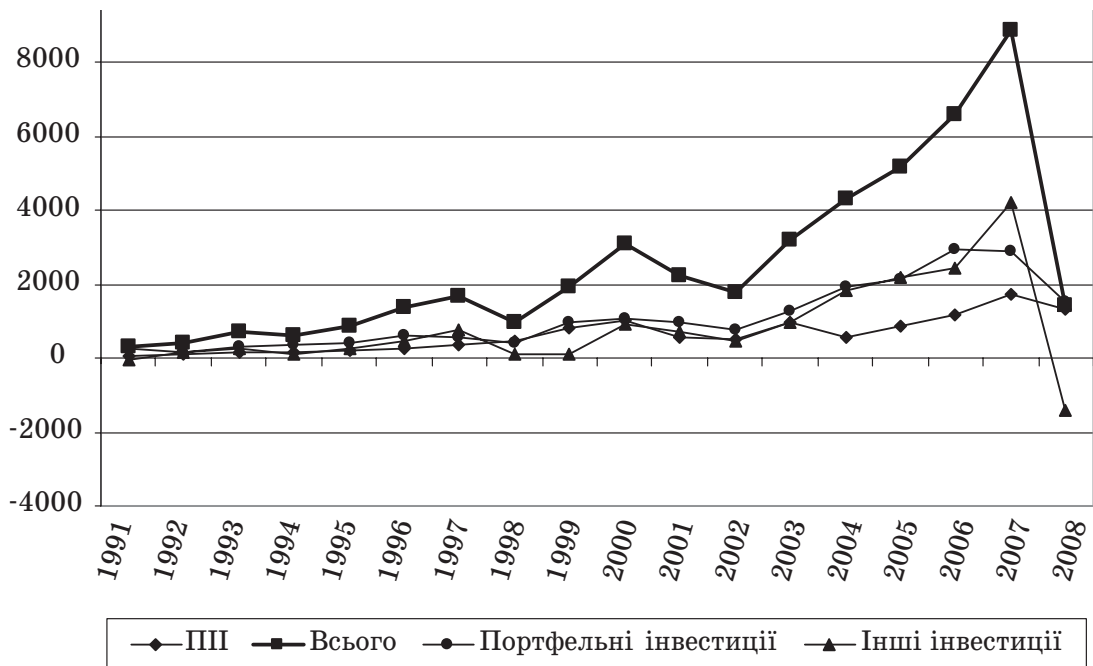


Рис. 3. Динаміка світових інвестиційних потоків, млрд. дол. США

2009 р. відбувся відтік також інших інвестицій на рівні 2,6 млрд. дол. США, що стало наслідком виплат за зовнішніми кредитами корпоративного та державного секторів економіки.

На 1 жовтня 2009 р. обсяг ПІ в Україні становив 38,6 млрд. дол. США, або 837,5 дол. США на душу населення (у Польщі – 2443 дол. США, Чехії – 5829 дол., Угорщині – 6061 дол. США). Приплив ПІ у країну сповільнився, у 2008 р. він становив 6,2 млрд. дол. США (78%

рівня 2007 р.). Галузеві диспропорції розподілу ПІ призводять до консервації неефективної структури виробництва, монополізації стратегічних галузей, нераціональної експлуатації природних ресурсів і виробничих потужностей.

Негативно вплинула криза на світові фондові ринки: у 2007 р. їх капіталізація становила 60,9 млрд. дол. США, у 2008 р. ор – 32,4 млрд. дол. США (рис. 5). У I півріччі 2009 р. капіталізація світових фондових ринків дещо зросла

Таблиця 1

Розподіл світових інвестицій по регіонах у 2004 – 2008 рр., млрд. дол. США*

Види інвестицій	Роки									
	2004		2005		2006		2007		2008	
	чистий приплив	відплив	чистий приплив	відплив	чистий приплив	відплив	чистий приплив	відплив	чистий приплив	відплив
<i>Розвинуті країни (США, Японія, Канада, Великобританія, країни Євросоюзу)</i>										
Прямі (ПІ)	325,2	968,9	513,2	645,3	782,1	967,7	1132,0	1460,6	649,7	1199,0
Портфельні	1805,6	1058,3	1944,8	1286,1	2670,4	1556,6	2533,9	1343,0	1542,2	-139,9
Інші	1722,0	1553,7	2082,3	2017,5	2235,1	2302,1	3535,0	3707,2	-1488,1	-1203,9
<i>Країни, що розвиваються, і транзитивні країни (147 країн, у т.ч. Гонконг, Ізраїль, Корея, Сінгапур, Тайвань)</i>										
Прямі (ПІ)	250,5	58,9	334,8	83,0	416,4	162,0	610,0	198,7	666,6	241,6
Портфельні	109,0	106,0	176,1	169,0	287,6	396,0	357,8	336,9	-	139,5
Інші	104,6	125,7	126,7	197,5	212,6	274,1	698,4	521,8	87,9	312,3

*Розраховано за даними World Economic Outlook database, October 2009, International Monetary Fund and International Financial Statistics.

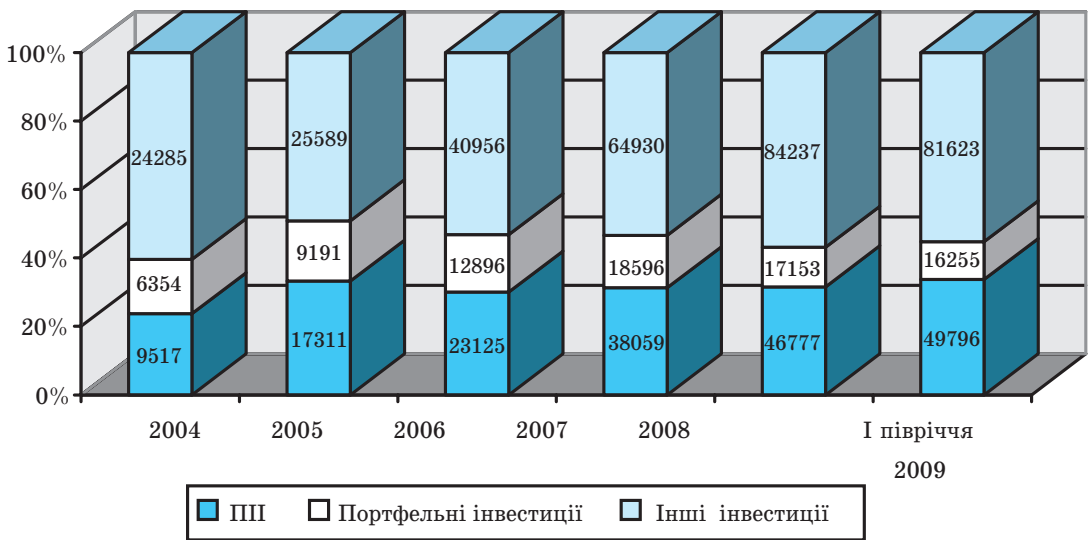


Рис. 4. Накопичений обсяг іноземних інвестицій в Україні, млн. дол. США [13]

і становила 37,8 млрд. дол. США, що менше рівня 2005 р.

За підсумками 2008 р. суттєвого падіння зазнали світові фондові індекси (рис. 6), що зумовлено погіршенням макроекономічних показників країн, численними банкрутствами провідних фінансових установ (Lehman Brothers, Bear Stearns, Washington Mutual, IndyMac, Colonial Banc Group, CIT Group, Northern Rock та ін.). У 2009 р. зростання фондових індексів почало відновлюватися, що є певною ознакою виходу з кризи. Зростання ВВП у III кв. 2009 р. продемонстрували США, Японія, країни ЄС, РФ.

Індекс українського фондового ринку (ПФТС) зазнав у 2008 р. найбільших втрат серед світових індексів, що пояснюється завищеною капіталізацією фондового ринку, неконкурентним характером угод на ПФТС, завищеною оцінкою цінних паперів, у зростанні курсів яких зацікавлені зарубіжні та українські інвестиційні фонди, страхові компанії, банки.

Іноземні оцінки кредитоспроможності України в 2009 р. в умовах кризи погіршилися. Суверенний рейтинг зобов'язань Уряду України в національній і іноземній валютах агентством *Moody's Investors Service* знижено з «В1» до «В2» (12.05.2009 р.) із встановленням прогнозу

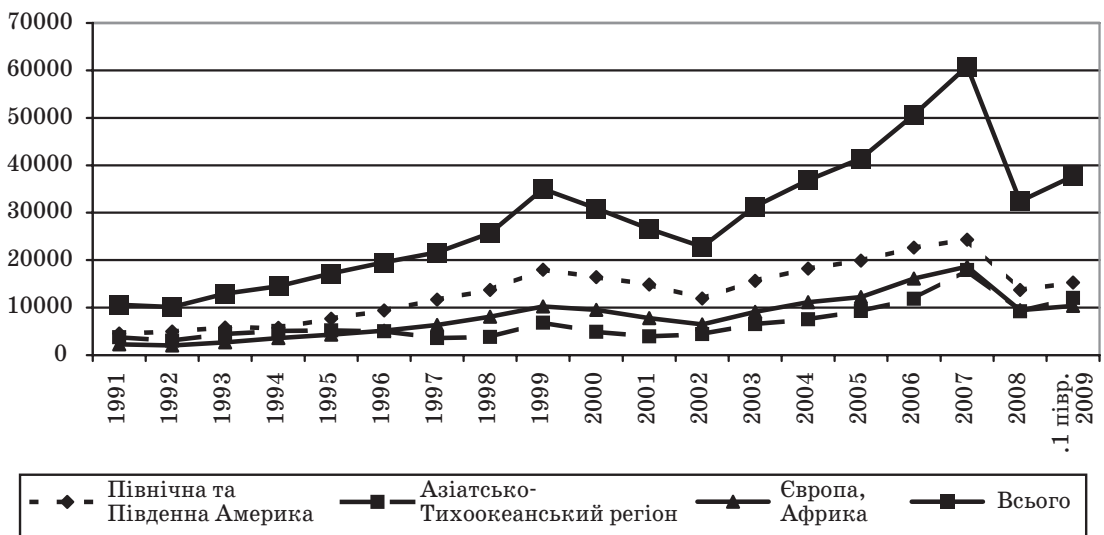


Рис. 5. Динаміка капіталізації фондових ринків світу, млрд. дол. США

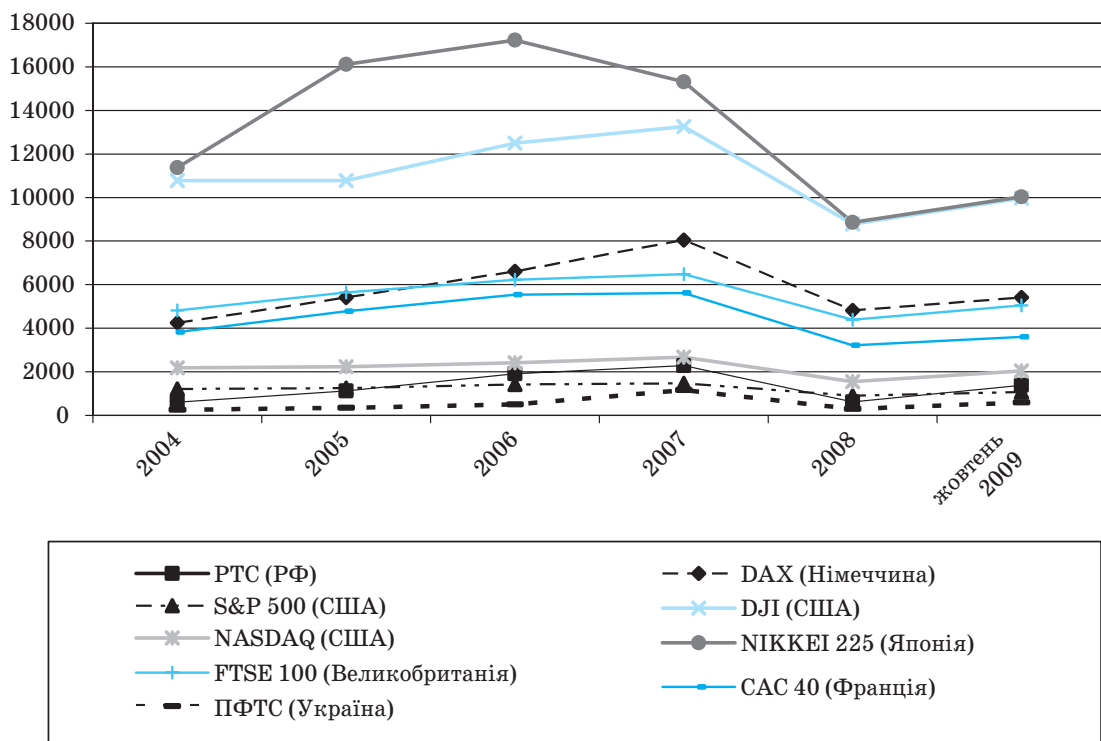


Рис. 6. Динаміка світових фондових індексів на кінець періоду, пунктів

«негативний»; *Standard & Poor's* знизив довгостроковий суверенний кредитний рейтинг України з «В» до «ССС+» із встановленням «негативного» прогнозу (25.02.2009 р.); *Fitch Ratings* знизив довгостроковий рейтинг дефолту емітента України по зобов'язаннях в іноземній і національній валюті з «В» до «В-», також встановивши прогноз «негативний» (12.11.2009 р.).

МВФ прогнозує, що у короткостроковій перспективі Україна матиме обмежений доступ до зовнішнього фінансування, що зумовлено нестійкістю її фінансового сектору [14]. Перспективи України на світовому ринку капіталів залежатимуть від поліпшення стану зовнішньої торгівлі, підвищення ліквідності та надійності вітчизняного ринку цінних паперів, стабілізації політичної ситуації.

Другою групою причин деформації економічних циклів є нездатність національної економіки протистояти кризам через нестійкість економіки та невідповідність її структури ринковим умовам.

На думку Г. Хаберлера, іманентна економічній системі нестійкість, є ключовим і найбільш виразним чинником надто глибокого впливу криз [15]. На його погляд, значні коливання то в бік

процвітання, то у напрямі до депресії важко пояснити лише екзогенними силами. Історичний досвід виявляє постійну тенденцію циклічного розвитку економіки навіть тоді, коли немає впливів, що діють зовні. Це говорить про внутрішню нестійкість господарської системи. Екзогенні сили лише посилюють ендогенні процеси.

Розглядаючи поточну економічну ситуацію на тлі ретроспективи і стратегічних завдань України, можна казати про неефективне використання інвестицій у попередні роки, що не дало змоги за тривалий час гармонізувати економіку, збалансувати розвиток галузей і територій, створити корпоративно-коопераційний каркас економіки, розвинутий внутрішній ринок. Кризові процеси в Україні, зокрема погіршення сальдо зовнішньої торгівлі товарами, почалися з 2005 р., ще до початку світової фінансово-економічної кризи 2008 р. Світова криза лише загострила внутрішню кризу, зокрема у зв'язку з посиленням протекціонізму у всіх країнах. В Україні за 9 місяців 2009 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року обсяги експорту товарів скоротилися на 48,2% (з металопродукції на 61,1%, хімічної і машинобудівної продукції – на 55,6% та 45,1% відповідно); обсяги імпорту товарів – на 52,6% (найбільших

скорочень зазнав імпорт машинобудівної продукції – у 3,4 разу); від’ємне сальдо торгівлі товарами на 1 жовтня 2009 р. становило 4308 млн. дол. США). Золотовалютні резерви з початку року скоротились на 2,4% (з 28820,4 млн. до 28126,7 млн. дол. США).

Входження російського капіталу на українські біржі може спричинити використання російськими інвесторами для своїх цілей конфіденційної інформації про умови і контрагентів угод. Також у разі виникнення нестабільності може відбутися масовий вплив російських інвестицій.

У банківській системі за 9 міс. 2009 р. зменшилися чисті активи на 5,5%, власний капітал – на 0,9%, кредитний портфель – на 4,7%, депозитний портфель – на 6,1%, проблемні кредити зросли у 2,9 разу. Чисті збитки банківської системи становили 20,5 млрд. грн. Погіршення ситуації призводить до проблем з виплатами банків за зовнішніми борговими зобов’язаннями, подальшого виведення капіталів та зниження позицій України на ринках капіталів.

Слід зважати на нерівні умови, в яких перебуває Україна порівняно з розвинутими країнами як позичальник із зовнішніх джерел. У міжнародній практиці «безпечним» вважається державний борг, що не перевищує 60% від ВВП. Цей поріг міститься у ст. 104с Маастрихтської угоди як критерій для країн Європейського валютного союзу. При визначенні рівня боргової безпеки України слід зважати на зниження

ділової активності у національній економіці; недостатній рівень платоспроможності і прецеденти реструктуризації боргів; істотні коливання курсу гривні; значний бюджетний дефіцит у 2009 р.; ризики зростання дефіциту бюджету у 2010 р.; від’ємне сальдо у торгівлі товарами (з 2005 р.); загальне від’ємне сальдо зовнішньої торгівлі і платіжного балансу (з 2006 р.); зменшення міжнародних резервів НБУ; інфляцію, погіршення міжнародних рейтингів кредитоспроможності України і вітчизняних банків та ін.

На думку фахівців Мінекономіки України [16], державний та гарантований державою борг України не повинен перевищувати 55% ВВП, у т.ч. внутрішній – 30% ВВП, зовнішній – 25% ВВП [1]. Фахівці Національного інституту проблем міжнародної безпеки довели, що поріг боргової безпеки має бути ще нижчий, зокрема, державний та гарантований державою борг України не має перевищувати 50% ВВП, у т.ч. внутрішній – 30% ВВП, зовнішній – 20% ВВП [17].

Про загрози у сфері боргової безпеки України свідчить порівняння валового боргу України з аналогічним показником інших країн (табл. 2).

На наш погляд, слід законодавчо регламентувати принципи державних запозичень, а саме: прозорості, верховенства законів і дотримання рівня боргової безпеки.

Наразі процедури формування і використання державного боргу України не є прозорими.

Таблиця 2

Показники валового зовнішнього боргу окремих країн за 2008 р.*

	Валовий зовнішній борг		
	млрд. дол. США	У % до ВВП	на 1 особу (дол. США)
США	13750	95,2	44757
Німеччина	1644	65,9	62650
Франція	1314	67,4	77040
РФ	484	28,8	3453
Білорусь	15	25,1	1570
Казахстан	108	79,5	7000
Польща	601	47,2	6327
Чехія	1105	30,0	7876
Україна	102	82,7	2225

*Розраховано за матеріалами CIA World Fact Book.

Отримані від МВФ кошти використовують нерационально, вони спрямовуються на погашення раніше взятих кредитів, підтримку фінансової стійкості НАК «Нафтогазу», пряму підтримку бюджету, непрозору рекапіталізацію і рефінансування банків України.

Не виконуються законодавчі положення і методичні рекомендації щодо дотримання рівня боргової безпеки. Так, у Законі України «Про державний бюджет України на 2009 рік» [18] передбачено граничний розмір державного боргу в 193 млрд. грн. Якщо його віднести до обсягу ВВП, прогнозованого урядом на 2009 р. 1046,5 млрд. грн. [19], можна вважати, що уряд визначив межу боргової безпеки на 2009 р. на рівні 18,4%. Станом на 30 вересня 2009 р. державний борг сягнув 204 млрд. грн., а відношення державного боргу до ВВП становить 19,5%.

Подальше зростання державного боргу спричинить погіршення показників бюджетної безпеки. За підсумками третього кварталу, дефіцит державного бюджету становив 24 млрд. грн. Водночас за 9 місяців 2009 р. у державний бюджет надійшло лише 58,9% запланованих на рік доходів і до кінця року слід очікувати подальшого зростання дефіциту бюджету. Є також ризики зростання дефіциту бюджету у 2010 р. і наступних роках, оскільки найбільші витрати з обслуговування державного боргу припадають на 2010 – 2013 рр., значні суми виплат також на 2015 – 2016 роки.

На зростання зовнішнього боргу значно вплинуло зростання прямого боргу, головним чином через збільшення заборгованості за позиками, наданими міжнародними організаціями. Використання кредиту МВФ на поточне споживання і обслуговування раніше отриманих боргів призведе до подальшого зростання державного боргу України. Це негативно впливатиме на стан платіжного балансу та інвестиційну привабливість України. У першому півріччі 2009 р. дефіцит платіжного балансу за фінансовим рахунком становив 6,5 млрд. дол. США (у першому півріччі 2008 р. він був складений з профіцитом у розмірі 9,3 млрд. дол.).

Зростання боргу загрожує стабільності грошово-кредитного та валютного ринків України. Міжнародні резерви України упродовж січня – серпня 2009 р. скоротилися на 2,67 млрд. дол.

США і становили на 31 серпня 2009 р. 28,87 млрд. дол. США (на 31 грудня 2009 р. їх обсяг дорівнював 31,54 млрд. дол. США). Загрози, пов'язані з підвищенням рівня боргової залежності України, загальмують вихід національної економіки з кризи.

Третьою групою, що спричиняють деформацію економічних циклів, є інноваційні фактори. Зневага до нововведень в Україні сьогодні вважається «непоміченою катастрофою» і є головною причиною деформації економічних циклів через поглиблення кризової фази економічного циклу, а також через втрату шансів на швидке відновлення науково-технічного й інноваційно-технологічного потенціалу. Держава має підтримувати інноваційну діяльність, оскільки отримує від цього безпосередній соціально-економічний ефект та «ефект спиловер» (опосередкований ефект, що держава отримує, не беручи участі у нововведеннях).

Дифузія інновацій, тобто процес їх розповсюдження по ланках соціально-економічної системи, підвищує не лише культуру господарювання, а й загальну культуру суспільства. Окремі розвинуті країни, що мають значні природні ресурси, стримують інтенсивність їх витрачання і покладаються на інноваційний фактор розвитку, особливо під час кризи. Згідно з концепцією Г. Менша, джерелом оновлення економіки є «технологічний пат», що виникає у період спаду економіки і викликає необхідність радикальних інновацій. Концепція Г. Менша впливає з теорії циклів: саме вичерпання життєвого циклу продуктів і технологій викликає депресію і необхідність системного впровадження продуктових, технологічних та організаційно-економічних нововведень.

На жаль, в Україні інноваційний розвиток фактично призупинено, інноваційні цикли деформовані, панують 3 і 4 технологічні уклади, тоді як розвинуті країни закладають підвалини 5 і 6 технологічних укладів. У цьому полягає суттєва відмінність криз у розвинутих країнах і Україні. Незадовільний стан науково-інноваційної сфери негативно позначається на техніко-економічному рівні виробництва і стані міжнародного науково-технологічного співробітництва України. За умов, коли інновації ініціюють лише 13% підприємств, а впроваджують 10,8%, знижується частка інноваційної продукції. У 2000 – 2007 рр. майже 40% нових технологій

придбано за кордоном, найбільше для галузей, які мають в Україні власну розвинену наукову базу (хімія та нафтохімія, металургія, машинобудування).

Фінансування НДДКР з бюджету не перевищує 0,4% ВВП при визначенні законодавством у розмірі 1,7% ВВП. Частка програмно-цільового фінансування НДДКР не перевищує 10% витрат на науку за нормою 30%. Є понад 40 розпорядників державних коштів у науковій сфері, що спричиняє розпорошення фінансування. Практично відсутній венчурний бізнес. Частка іноземних замовлень у фінансуванні НДДКР становить понад 20%, внаслідок чого Україні загрожує втрата авторських прав на значну частку інтелектуальної власності [20]. Стан НДДКР в Україні негативно позначається на зовнішній торгівлі наукоємною продукцією.

Спроба вийти з кризи шляхом нарощування експорту традиційних товарів і сировини веде до перманентної кризи. Резерви подібної політики в Україні вичерпано, про що свідчить істотне погіршення зовнішньоторговельного і платіжного балансів в останні роки. Структуру національної економіки можна привести у відповідність до конкурентних ринкових умов тільки на основі інноваційних зрушень.

Отже, актуальним для України є дослідження проблем взаємозалежності економічних циклів та інноваційних змін. На мікроекономічному рівні чітко виявляється вплив інноваційних змін на економічні результати. Невчасне здійснення нововведень призводить до «футурошоку», тобто ситуації, коли обставини спонукають здійснювати різкі зміни у короткий період часу з великими витратами і надзвичайним напруженням. Як наслідок, втрата прибутку або банкрутство. На глобальному і національному рівнях механізм взаємозалежності економічних циклів та інноваційних змін є складнішим. До XIX ст. причини криз пов'язувалися із перевиробництвом, помилками політиків чи підприємців, природними та воєнними катаклізмами. Однак поступово науковці дійшли висновку, що кризи є насамперед результатом циклічної динаміки, обумовленої інноваціями.

Французький економіст К.Жюглар у середині XIX ст. помітив, що кризи виникають у рамках «ділових циклів» тривалістю 7–11 років [21].

Фундаментально теорія промислових циклів розроблена наприкінці XIX ст. М. Туган-Барановським, який першим висвітлив закономірності циклічної економічної динаміки, пов'язаної з періодичністю промислових криз [22].

У 1913 р. голландський економіст Ян ван Гельдерен висунув припущення про наявність довгострокових економічних циклів. На початку 1920-х років американські вчені Дж. Кітчін та В. Крам виявили короткострокові фінансові цикли тривалістю 2 – 4 роки (цикли Кітчїна), а російський економіст М. Кондратьєв відкрив великі цикли кон'юнктури, що увійшли в науковий обіг під назвою «довгих хвиль Кондратьєва» [23].

Причину поміченого М. Туган-Барановським періодичного поглинання чи виштовхування вільного капіталу реальним сектором економіки пояснив А. Шпітгоф. Він довів, що вільні капітали тяжіють до галузей, які подають «особливі надії» за рахунок винаходів й відкриттів, а рух капіталу у ці галузі відбувається у формі стрибків і ривків [24].

Й.Шумпетер вперше назвав причиною циклічності та кризи появу інновацій (нових товарів, технологій, стандартів, форм та способів організації виробництва тощо) [25]. Він підкреслював, що винаходи з'являються в часі порівняно рівномірно, інновації ж йдуть хвилями тому, що пов'язані з підприємницькою активністю. Криза, за Й. Шумпетером, – це період пристосування економіки до змін, що викликані інноваціями.

Велике значення для прогнозування економічних криз на основі циклічного перебігу інноваційних процесів має поєднання концепцій Й. Шумпетера та М.Кондратьєва [26]. Тезу М. Кондратьєва про взаємодію трьох хвилювих рухів Й. Шумпетер інтерпретував як поєднання трьох хвиль: циклу Кітчїна (40 місяців), циклу Жюглара (7–11 років) і довгої хвилі Кондратьєва (50 – 60 років).

Економісти-фахівці з питань макроекономіки нині дійшли спільної думки, що характер, структура і масштаб сучасної світової фінансово-економічної кризи не мають аналогу, пояснюючи це тим, що на початку ХХІ ст. одночасно збіглися цикли трьох криз: короткострокового, середньострокового і довгострокового

(інноваційного) циклів. Це спричинило своєрідний резонанс і серйозні негативні наслідки.

Сучасні дослідники розширили теорію інноваційно-циклічної природи виникнення криз. На межі 1980 – 1990-х рр. почали розроблятися теоретичні основи національних інноваційних систем (НІС). Найавторитетнішим теоретиком цього напрямку є К. Фрімен [27]. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. С. Глазьев започаткував поняття «технологічний уклад» і довів, що інноваційний процес відбувається в п'ятидесятирічній динаміці, що викликає формування інноваційних кластерів, інноваційних секторів економіки [28].

Помічено, що інвестиції концентруються на фондовому ринку, як правило, наприкінці життєвого циклу домінуючого технологічного укладу (ТУ). Наприклад, світовий обсяг цінних паперів у 2007 р. становив 500 трлн. дол. США, тоді як сумарна вартість національних ВВП – 50 трлн. дол. США, або 10% від фіктивного капіталу, а світовий товарообіг – лише 10 трлн. дол. США [29]. Хоча визрівання фінансового мішура викликає фінансову кризу, можна припустити, що істотна частка портфельних інвестицій орієнтується у цей час на нові технології. Як наслідок, починається вихід з депресії, насамперед за рахунок розширення ядра нового ТУ. Пожвавлення зачіпає й старі галузі: відбувається їх модернізація на основі нового ТУ, зростає також попит на енергоносії й сировину.

Залежно від фаз життєвого циклу ТУ змінюються рушійні сили економічного зростання. У період становлення нового ТУ провідну роль відіграють країни-інноватори, що першими освоюють базисні нововведення. У фазі зростання ТУ, коли збільшується масштаб виробництва, переважає активність країн-імітаторів, на перший план виходять навички швидкого тиражування технології, форсованого нарощування випуску продукції.

Нині у розвинутих країнах новий (шостий) ТУ виходить з ембріональної фази, розгортається процес поступового заміщення ним попереднього ТУ. Цей процес проявляється як фінансова й структурна криза економіки розвинутих країн. Для її подолання недостатньо заходів щодо порятунку банківської системи або реанімації фінансового ринку. Необхідні програми стимулювання розвитку нового ТУ, підйом

якого створить нову довгу хвилю економічного зростання. Якісний стрибок до вищого ТУ відбувається у розвинутих країнах після завершення структурної перебудови. За прогнозами Наукового фонду США, до 2015 р. річний оборот світового ринку нанотехнологій (базису 6 ТУ) сягне 1–1,5 трлн. дол. США.

Економіка України переобтяжена виробництвами низьких ТУ, третій ТУ за випуском продукції становить 58%, четвертий – 38%, п'ятий – 4% [30]. Концентрація капіталу в низькоукладних виробництвах не дає можливості посісти гідне місце на перспективних напрямках вищих ТУ. Зауважимо, що в умовах економічного спаду експортні позиції високотехнологічних компаній України були більш стійкими, ніж виробництв з випуску товарів з низькою доданою вартістю. У січні – вересні 2009 р. обсяги високотехнологічної продукції становили 99,7% (409,7 млн. дол. США) щодо рівня 2008 р., водночас експорт хімічної продукції та пов'язаних з нею галузей зменшився на 58%, у металургії – на 63,6%, чорного прокату – на 45,4%.

У становленні нового ТУ значну роль мають відігравати інститути венчурного фінансування. Вітчизняний ринок венчурного капіталу становить близько 400 млн. дол. США (потенційний обсяг за експертними оцінками – 800 млрд. дол. США) і налічує близько десятка компаній. Серед них – Western NIS Enterprise Fund (капітал – 150 млн. дол. США), Sigma Blaser (капітал – 100 млн. дол. США) [31]. Зареєстровано 8 венчурних фондів, створених за рахунок іноземного капіталу, які фінансують невеликі проекти, що свідчить про відсутність стимулів інвестувати інноваційні проекти з високим ризиком. Лише Western NIS Enterprise Fund, Euroventures і фонд «Україна» працюють у сфері венчурного фінансування на постійній засаді, тобто конкуренція на цьому ринку є обмеженою.

Низький рівень інноваційного розвитку промисловості, відсутність стійкої інноваційної системи є однією з основних причин інтенсивного розгортання кризи в Україні. Тому держава має впливати на інноваційний розвиток економіки за допомогою всіх доступних прямих і непрямих важелів управління. У США, наприклад, під час кризи прийнятий антикризовий план вартістю 787 млрд. дол. США, з яких 26,9% спрямовано на податкові субсидії

бізнесу, 33,9% – на прямі державні інвестиції, 39,2% – на модернізацію інфраструктури і наукові розробки [32].

Україні вже зараз слід визначитися щодо посткризового майбутнього, при цьому слід виходити з тісного науково-технологічного співробітництва з лідерами хай-теку – США, країнами ЄС і Китаєм. Важливо зберігати й науково-технічні зв'язки з РФ на взаємовигідних напрямках.

Стратегія розвитку й поширення вищих ТУ в українській економіці має сполучити: стратегію лідерства в тих напрямках, де український науково-промисловий комплекс має технологічну перевагу, і стратегію наздоганяючого розвитку у напрямках, де спостерігається значне відставання. Якщо політика держави не спрямовуватиметься на підтримку високотехнологічних галузей, економіка рухатиметься не по спіралі, а по замкненому колу.

Проведення технологічної реструктуризації промисловості України потребує підвищення ефективності наукової діяльності.

Напередодні розпаду СРСР (1991 р.) державне фінансування української науково-технологічної сфери становило 3% ВВП. У 1350 наукових установах працювало 450 тис. осіб, серед яких 295 тис. займалися безпосередньо науковими дослідженнями (на початок жовтня 2009 р. кількість останніх становила 77,4 тис.). Понад 32 тис. дослідників мали науковий ступінь доктора або кандидата наук (на 1 жовтня 2009 р. – 21,4 тис.) [33]. Проте інтелектуальний потенціал України дотепер залишається досить потужним, за даними ЮНЕСКО, за інтелектом нації Україна посідає 23-тє місце серед 192 країн, що входять до цієї організації [34].

Серед проблем, які стримують інноваційну діяльність в Україні, розмитість пріоритетів. Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р. пріоритетними визначено 41 сферу, що не дає можливості сконцентрувати обмежені ресурси на справді проривних напрямках. Для порівняння: у РФ – 8 наукових пріоритетів, у Німеччині – 5 за різних бюджетних можливостей країн.

Не можна вважати задовільним місце України у світовому інноваційному середовищі. За рей-

тингом Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum), у 2008 – 2009 рр. Україна серед 134 країн посіла 31-ше місце щодо можливості запровадження інновацій, 49-те – щодо кооперації університетів, науково-дослідних установ і бізнесу, 65-те місце – за оснащеністю сучасними технологіями, 114-те місце – у сфері захисту прав інтелектуальної власності [35].

Українські наукові установи функціонують в умовах обмеженої інформації про передові дослідження світової науки. З другого боку, досягнення українських вчених залишаються невідомими для широкого наукового загалу, оскільки інформація про них публікується у виданнях, дані з яких не потрапляють за кордон [36]. Отже, аналіз стану науково-інноваційної сфери України свідчить про системні проблеми, які консервують розрив між наукою і виробництвом.

Проведене дослідження дає можливість зробити пропозиції по тих сферах економіки, які зазнали найбільшого впливу фінансово-економічної кризи.

Для покращення позицій України в інвестиційній сфері необхідно взяти такі першочергові заходи:

- передбачити вдосконалення процедур оподаткування, видачі ліцензій та дозволів, проведення стандартизації і сертифікації з метою скорочення часу на їх отримання;
- створити національну систему страхування інвестиційних ризиків при реалізації довгострокових проєктів;
- забезпечити прийняття Законів України «Про систему рейтингування», розвивати вітчизняні інститути спільного інвестування; пришвидшити консолідацію біржової торгівлі на фондовому ринку;
- законодавчо закріпити процедури злиття та поглинання підприємств, що сприятиме залученню іноземних та внутрішніх інвестицій;
- забезпечити прийняття Державної програми приватизації до 2013 р., спрямовати її на досягнення максимальної ефективності продажу державного майна, розширення кола потенційних покупців, урахування індивідуальних особливостей об'єктів приватизації;

- розробити стратегічну програму подолання інфляційних тенденцій в Україні, прийняти Закон України «Про валютне регулювання та валютний контроль в Україні», посилити відповідальність банків за порушення правил порядку ведення операцій з іноземною валютою;
- розробити довгострокову програму змішаного інвестування телекомунікаційної, транспортної та енергетичної інфраструктури;
- запровадити систему заходів податкового стимулювання залучення іноземних інвестицій за пріоритетними напрямками інноваційної діяльності;
- забезпечити прийняття стратегії розвитку фінансового сектору України, передбачивши у ній, зокрема, напрями подолання кризи на вітчизняному фінансовому ринку;
- запровадити єдину методику оцінки обсягів відпливу капіталу з банківського сектору за межі України та заходи його мінімізації;
- удосконалити процедуру визначення ліміту зовнішнього боргу, обмежити швидкість нарощування державного боргу, щоб забезпечити ритмічне обслуговування і повернення боргів.

Для покращення структури зовнішньої торгівлі й утримання зовнішньоторговельного сальдо у допустимих межах необхідно:

- запровадити комплексну програму соціально-економічного розвитку, передбачивши в ній узгоджені заходи промислової, експортної, інноваційної політики;
- прискорити впровадження механізмів та інституцій експортного кредитування та експортного страхування, внесення застави для участі в міжнародних тендерах, компенсації витрат на встановлення контактів за кордоном і початкових витрат на маркетинг світових ринків;
- розробити пропозиції щодо пільгового оподаткування спільних підприємств та підприємств з іноземним капіталом, які виробляють продукцію, що заміщує імпорт; передбачити пільговий митний режим для ввезення устаткування цими підприємствами з метою модернізації виробничих потужностей;
- визначити систему критеріїв високотехнологічних секторів і продуктів та кодифікувати

їх за адаптованими до європейських класифікаторами; сформувати реєстри вітчизняної високотехнологічної продукції та високотехнологічних виробництв; провести обстеження підприємств з метою виявлення можливостей випуску високотехнологічної продукції, конкурентоспроможної на зовнішньому ринку;

- запровадити механізм забезпечення правової та інформаційної підтримки діяльності експортерів високотехнологічної продукції шляхом удосконалення системи інформування реальних та потенційних покупців і продавців щодо кількісних, якісних та цінових пропозицій, особливостей міжнародного законодавства (зокрема, COT, REACH);
- розробити програми транскордонного співробітництва, передбачивши розширення прав місцевих органів влади у цьому процесі та широке залучення до зовнішньоекономічної діяльності середнього і малого бізнесу;
- розглянути можливість застосування дозволених COT механізмів державного субсидування високотехнологічного сектору (субсидій регіонального розвитку, на програми реструктуризації; державних закупівель; державного фінансування НДДКР; прямого державного фінансування виробництва технічно складної продукції військового і подвійного призначення; субсидування НДДКР через податкові й амортизаційні пільги; залучення іноземних інвестицій у виробництво технічно складної продукції і розбудову науково-інноваційної та інформаційної інфраструктури).

Для технологічної реструктуризації промисловості необхідно:

- опрацювати можливості створення і забезпечення ефективного функціонування вітчизняних та міжнародних (за участю України) регіональних і галузевих кластерів;
- прискорити створення Національної інноваційної системи (НІС) і формування ядра нового технологічного укладу та його інфраструктури;
- стимулювати створення венчурних інвестиційних компаній та венчурних фондів інноваційного розвитку;
- забезпечити пряму державну та компенсаційно-кредитну підтримку інноваційних та інвестиційних проектів, які реалізують

у наукоємних галузях (літакобудуванні, ракетно-космічній і оборонній промисловості, суднобудуванні, точному приладобудуванні);

- здійснювати обмеження імпорту високотехнологічної продукції, для виробництва якої в Україні є власний потенціал (зокрема фармацевтичної)
- сприяти створенню нових виробництв із впровадженням енергозберігаючих технологій.
- розробити концепцію міжнародного науково-технічного співробітництва і програму розвитку науково-інноваційної інфраструктури для реалізації міжнародних проектів;
- опрацювати зарубіжний досвід державної підтримки експорту наукоємної продукції;
- затвердити передбачений Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» порядок державної реєстрації міжнародних науково-технічних проектів та надання грантів у рамках такого співробітництва;
- у рамках експортної стратегії України визначити механізми міжнародної науково-технічної та виробничої кооперації, передбачити створення інститутів фінансування спільних високотехнологічних проектів;
- розробити заходи щодо забезпечення преференційного режиму для імпорту комплектуючих, матеріалів, обладнання та технологій, що необхідні для розвитку національного високотехнологічного виробництва.

Слід зробити певні застереження щодо застосування антикризової політики, заснованої на державному регулюванні. Втручання держави в економіку має бути своєчасним, обережним і збалансованим. Досвід свідчить, що внаслідок антикризової політики держав спади економіки розвинутих країн стали «згладженими». Одна з причин пом'якшення криз полягає у більш високих видатках держави у кризовий період, що допомагає зберегти робочі місця й стабілізувати ситуацію.

Антикризове регулювання у розвинутих країнах зводиться до чотирьох напрямів: підтримання економічного зростання, забезпечення прийнятної рівня інфляції, стримування зростання безробіття, збереження позитивного сальдо зовнішньоекономічних операцій [37].

Антикризове регулювання таким чином деформує циклічний рух.

В останні десятиліття характерними для розвинутих країн стали невисокі показники зростання. Так, у США темпи зростання реального ВВП послідовно скорочувалися з 3,3% у 1970-ті роки до 3,1% у 1980-ті й 1990-ті й до 2,6% у 2000 – 2005 роках. Показники економічної динаміки ФРН також були невеликі: за зростанням до 3,2% у 2000 р. відбулося падіння у 2003 р. (-0,2%). Приріст валового внутрішнього продукту у Великобританії коливався в межах від 2,9% у 1961 – 1970 рр. до 2,3% у 1991 – 2004 рр. [38]. У Франції після 30 років зростання (1945 – 1975 р.) мало місце зниження середньорічних темпів зростання економіки – від 0,6% до 2,5%.

Причиною слабкої динаміки вважають те, що 1% для розвинутої країни важить більше, ніж той само відсоток для нестійкої економіки. Однак видається, що послаблення економічної активності західних країн тісно пов'язано саме з державним регулюванням. На нашу думку, антикризова політика держави, спрямована на «згладжування» економічних циклів, якраз і пригнічує економічну активність. Запроваджуючи ті чи інші обмеження для підприємництва, уряди частково пригнічують його активність, яка за часів лібералізму буяла і породжувала циклічні процеси з широкою амплітудою.

Таким чином, порівняно повільні темпи зростання розвинутих країн є платою за бажання зменшити розмах циклічних коливань, забезпечити рівномірніший розвиток суспільства. Однак економічний цикл як стиснута пружина час від часу заявляє про себе. Криза 2008 р. нагадала світові, що економічні цикли зберігають свою роль. Вони є унікальними і суттєво відрізняються один від одного залежно від особливостей часу і комбінації умов, за яких відбуваються. Основні ризики виникнення кризових ситуацій наразі створюють фінансові ринки, які являють більш складну конструкцію порівняно з товарними ринками й, на відміну від них, не є прозорими. Взаємозв'язок фінансових ринків різних країн може спричинити загрозу формування величезної світової піраміди, яка раптово перевертається.

Отже, внаслідок деформації економічних циклів прогнозування настання і характеру май-

бутих криз є дедалі складнішим і потребує нових підходів.

Джерела

1. <http://www.cycles.newparadigm.ru/cycles2.htm>
2. Сухоруков А. Трансфер економічних криз як причина недосконалих циклів // Стратегічна панорама. – 2004. – №2. – С. 68 – 84.
3. Сухоруков А. Антикризова політика розвинутих країн // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 16 – 27.
4. Сухоруков А. Врахування динамічних зв'язків у системах економічної безпеки // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 115 – 129.
5. Сухоруков А. Синергетичні аспекти забезпечення економічної безпеки держави // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2009. – № 2. – С. 23 – 36.
6. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев; Международный фонд Н. Д. Кондратьева; Ред. колл. Абалкин Л. И. (пред.) и др.; сост. Яковец Ю. В. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 767 с.
7. Слуцький Є. Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності / За ред. В. Д. Базидевича. – К.: Знання, 2007. – 919 с.
8. Mensch G. Stalemate in Technology: Innovation Overcome the Depression. – Cambridge, Mass., 1979. – С.115 – 140.
9. Фостер Р. Обновление производства: атакующие выигрывают: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ.ст. В. И. Данилова-Даниэльяна. – М.: Прогресс, 1978. С. 32 – 44.
10. Пирожков С., Сухоруков А., Григоренко О. Фінансова політика в Україні та Російській Федерації: порівняння, досвід, проблеми / За ред. А. І. Сухорукова. – К.: НІУРВ, 2000. – 148 с.
11. Моисеев С. Международное распространение кризиса // Финансовый менеджмент. – 2002. – № 3. – С. 91 – 99.
12. *The Economist*. – 2009. – January 3rd – 9 th.
13. Розраховано за даними НБУ. – http://www.bank.gov.ua/Balance/ПР/ПР_poper_2009.pdf
14. *Перспективы* развития мировой экономики. Апрель 2009. Кризис и подъем. – www.imf.org
15. Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний. – Челябинск: Социум, 2008. – С. 25.
16. *Методика* розрахунку рівня економічної безпеки (Наказ Мінекономіки України від 02.03.2007 р. № 60).
17. *Методичні* рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. За ред. А. І. Сухорукова. – К., 2003. – С. 63.
18. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про державний бюджет України на 2009 р.» №1080-УІ від 5 березня 2009 р.
19. *Постанова* Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2008 р. № 799 «Про схвалення основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2009 рік.
20. *Інформаційно-аналітичні* матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів» (17.06.2009 р.) // Економіст. – 2009. – № 6. – С. 23.
21. *Juglar Clement*. Des Crises commerciales. – Второе издание. – Paris, 1889.
22. *Туган-Барановский Н.И.* Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. 2-е, переработанное издание. – СПб: Издание О. Н. Поповой, 1894. – 354 с.
23. *Кондратьев Н.Д.* Большие циклы конъюнктуры. – Т. I. – Вып. 1 // Вопросы конъюнктуры. – 1925. – С. 28 – 79.
24. *Spiethoff A.* Vorbemerkungen zu einer Theorie der Uberproduktion, Jahrbuch fur Gesetzgebung, 1902.
25. *Schumpeter J.* Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung, Leipzig, 1912.
26. *Кондратьев Н. Д.* Проблеми економічної динаміки. – М., 1989.
27. *Freeman C.* Long Waves in the World Economy. – London: Pinter Publishers, 1984. – 248 p.
28. *Глазьев С. Ю.* Экономическая теория технического развития. – М.: Наука, 1990. – 232 с.
29. *Федоров В. П.* Западная экономика: бессистемность вместо циклов // Современная Европа. – 2009. – Апрель – июнь. – С. 8.
30. *Інформаційно-аналітичні* матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань 17.06.2009 р. на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» // Економіст. – 2009. – С. 23.
31. *Власова І. В.* Особливості венчурного фінансування розвитку інноваційної сфери в Україні // Проблеми науки. – 2009. – № 7. – С. 26 – 31.

32. *Власюк О.* Українські реалії світової фінансової кризи та проблеми економічної безпеки держави / Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Збірник наукових праць. – Львів, 2009. – Випуск 2. – С.4.
33. Ст. зб. Держкомстату України «Наукова та інноваційна діяльність в Україні в 2008 р.» – С. 32.
34. *Інформаційно-аналітичні* матеріали Уряду України до парламентських слухань 17.06.2009 р. «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів» // Економіст. – 2009. – С. 23.
35. <http://www.weforum.org/en/index.htm>
36. *Міносвіти:* українська наука практично ізольована від того, що відбувається у світі. – <http://soippo.edu.ua/-25-08-09minosvity-ukrayinska-nauka-praktychno-izolo/ru>
37. *Западная* економіка: бессистемность вместо циклов // Современная Европа. – 2009. – № 2. – Апрель – июнь.
38. *Великобритания.* Эпоха реформ / Под ред. А. А. Громько. – М., 2007. – С. 246.